

Az Amanchich-novellák névadója

Cholnoky Viktor poétikájának kérdéséhez

1.

A szakmai közvélekedés szerint az úgynevezett Amanchich-novellák a Cholnoky-életmű kiemelkedő fontosságú darabjai. Jellegzetes kalandortörténetek ezek; a fölszabadult mesélés, a reálisnak és a fantasztikusnak az elegyítése, az erős színek kedvelése, s mindenekelőtt egy sajátos narrációváltozat, amely később a fiatalabb kortársnál, Kosztolányinál az Esti Kornél-történetekben is megjelenik majd és válik széles körben ismertté – itt már együtt van meg. Az Amanchich-novelláknak, akárcsak az Esti Kornél-történeteknek is, az összetartó „foglalata”, egységbe szervezője egy név, amely egyéb külön eszköz nélkül is, a mesélés ősi szabályai szerint összetartja a szándékolt sokféleséget, s közben a természetes ismétlődés tagoló-összekapcsoló szerepét is betölti a cikluson belül. Ez a név Cholnoky Viktor esetében egy egzotikus név, az *Amanchich*, amelyhez utónévként hol a Trivulzió, hol a Filippó társul. Sánta Gábor (1993), akinek komoly érdemei vannak a Cholnoky-filológiában, s e novellatípusról is mindmáig a legtöbb érdemét mondta, az író köteteiből hét, szétszórt közleményeiből pedig további kilenc e körbe tartozó novellát szedett össze. Ő figyelte föl arra is, hogy e szövegekörpusz kilenc darabjában a figura a Trivulzió, hétben pedig a Filippó utónevet viseli. Az utóbbiakról írja: „Az elbeszélések hőse Amanchich Filippó, aki külsejét és élettörténetét tekintve kétségtelenül azonos Amanchich Trivulzióval. Cholnoky írói technikája is hasonló: a kétpólusú elbeszélésmód és a keretes szerkezet e novelláknak is jellegzetessége. Helyesebb tehát a leszűkítő Trivulzió-novellák helyett az Amanchich-novellák megjelölést használni. A Filippó-történetek egyszerre kötődnek a vezetéknévvel a többihez, s ugyanakkor a keresztnév rögtön el is különíti tőlük” (Sánta 1993: 95–96). Fontos észrevétel, hogy a

„Filippó-történetek rövidek és nemegyszer kidolgozatlanok” (Sánta 1993: 96). Alighanem ez magyarázza, hogy a kilenc Trivulzió-történetből hét bekerült az író maga válogatta köteteibe, a Filippó-történetek pedig mind kívül rekedtek a köteteken. Ez az írói megkülönböztetés nyilvánvalóan nem a pusztán véletlen műve, s összefüggésben van a megjelenített hős alakjának formálódásával. Azzal a próbálkozással, amely új s új vonásokkal igyekezett gazdagítani az öszképet, s amely kiterjedt egészen a hős, névvel is kifejezett identitásának módosítására is – ám a megvalósulás a sikerültség más-más fokával lett jellemezhető. Hogy miért a Trivulzió-történetek lettek a sikerültebbek, s miért éppen a Filippó-történetek sorsa lett a viszonylagos sikerületlenség, érdekes alkotás-lélektani kérdés. A filológia nyilván majd meg is válaszolja. Ám ennél most fontosabb összefüggésnek látszik, hogy a vezetéknev tartóssága, változtatásokkal dacoló megmaradása azt jelzi, az élménykör, amelyet az író földolgozott, s a poétikai cél, amely tollát vezette, mindvégig azonos maradt. Az Amanchich névnek valami mélyebb értelme és/vagy oka volt.

Ez az összefüggés, ha e novellákról szólnunk, már csak azért is óhatatlanul tematizálódik, mert a Cholnoky-filológiában hamar fölmerült a kérdés, ki lehetett Amanchich alakjának mintája. Először, még 1917-ben a testvér, Cholnoky László utalt a lehetséges mintára, majd később, 1936-ban az első, s mindmáig egyetlen monográfia szerzője, Faragó Erzsébet (aki egyébként adatait jórészt ugyancsak a családi legendáriumból merítette). A fivér azt írta: „Csak egyszer volt Fiumében, csak három napig volt ott és a halszagú Gomila egyik pocsék kis osztériájában már rátalált a csodálatos Trivulzióra, aki a kalandor, hazug olasz–horvát–dalmata véregységnek oly tökéletes típusa, hogy az ő ismerete után a heterogén Fiume fotográfiai teljességgel áll az intelligens ember előtt, aki az egyéb tudnivalókat úgyis tudja” (Cholnoky 1917: 664). A monográfus, aki máshová helyezi az inspiráló modellel való megismerkedést, két helyen is kitér erre a kérdésre. Előbb csak így: „A Monarchia határain túl sose vetődött” (tudniillik Cholnoky). „Különösen gyermekkorra színhelyéhez, a Balatonhoz vonzódott. Egy ilyen balatoni útja alkalmával találkozott kedvelt alakjának, Amanchich Trivulziónak modelljével is” (Faragó 1936: 7). Majd részletesebben, így: „Cholnoky szívéhez legközelebb [...] a sokszínű élet kalandora: Amanchich Trivulzió áll. Cholnoky írói világnézetét legtisztábban ennek az ütött-kopott figurának megjelenésében szemlélhetjük. Különös mindjárt Amanchich Trivulzió viszonya a szerző reális életéhez. Dunántúli bandukolásai során a Balaton mellett találkozott a rezes orrú öreg tengerésszel, Kompolthy Tivadarral. A »miles gloriosus«-nak ezt a köznapi életben elég gyakran felbukkanó figuráját fonta be képzeletének

színes fonalaival. Félig valóság, félig fantázia, a realitásból kinőtt irrealitás gazdag birodalma az Amanchich Trivulzió” (Faragó 1936: 29–30). S a disszertáló irodalomtörténésznek ez az azonosítása sikeres lett. A novellafüzer hősenek mintájaként utóbb ez az azonosítás vált általánosan elfogadottá. Kompolthy Tivadart Trivulzió modelljeként tartja számon Sánta Gábor (1993) és Brassai Zoltán (1993) is, noha Sánta más inspirációk jelenlétére is fölhívja a figyelmet, Brassai pedig Kompolthy portréjának árnyaltabb és összetettebb megrajzolására törekszik.

A testvérnek az uralkodó fölfogástól eltérő, de legalábbis másféle értelmezést is megengedő magyarázata így, nem is meglepő módon, kritika tárgya lett. Brassai, Kompolthy modellségének legfőbb mai híve, cáfolatát is szükségesnek látta: „Nos – mondja Brassai, a fivér fiumei inspirációt emlegető emlékezésére utalva –, több adat pontos ebben, hiszen a *Trivulzió szeme* című novellában, mely a ciklus első írása, Cholnoky valóban leír egy fiumei találkozást, és a színhely tényleg egy »pocsék kis osztéria«. A fiatalabb testvér ezt az adatot használja fel egy mutatós gondolatmenet illusztrálásához, s közben nem figyel arra”, hogy a megismerkedés történeteként a szóban forgó novella egy másik helyén egy másféle – budapesti – találkozás szerepel. Ebből pedig, vonja le a következtetést Brassai, az következik, hogy a fiatalabbik Cholnoky ide vonatkozó megjegyzésének „igazságtartalma kérdésessé válik” (Brassai 1993: 120).

Kérdés azonban, jogos-e ez a következtetés? Azon vitázni, hogy a novellahős Trivulzió vonásai hányféle forrásból származnak, nyilvánvalóan terméketlen és a fiktív szövegek szerveződésének lényegét félreértő megközelítés lenne. Azt is felesleges lenne tagadni, hogy Kompolthy Tivadar minden bizonnyal csakugyan a novellahős megformálásának egyik ihletője volt. A Kompolthy egyenlő Trivulzió azonosítás azonban, amely, a jelek szerint, a veszprémi lokálpatrióta tudatnak oly kedves, már a fiktív szövegek természetéből adódóan is tarthatatlan. Sőt, már a novellaszöveg olyasféle filológiai hasznosítása is, amellyel Brassai él, elvileg megengedhetetlen. Egy novellabeli megismerkedési történettel cáfolni a való életbeli megismerkedést, nem lehet. Ráadásul Cholnoky László a maga verzióját nem is a novellából merítette (arra legföljebb retorikailag rájátszik, intertextuálisan is erősítve mondandóját) – megjegyzése forrása, mint cikke más pontjain is, a személyes emlék és/vagy a bátyjától hallottak reprodukálása. Ha pedig szem előtt tartjuk, hogy a Trivulzió-novellák megformálása két, lényegileg különböző inspirációtípust is igényelt (egyet a figura megalkotásához, egy másikat pedig a hős által elmesélt történetek megkoncipiálásához), – akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a fiumei inspiráció a szövegszerveződés szempontjából nagyon is nélkülözhetetlen volt.

Ám éppen ez az összefüggés veti fölszínre a kérdést: miért lett a balatoni magyar tengerészből idegen nevű, dalmát–olasz keverék? Vagy másképpen megfogalmazva ezt a problémát: miért nem lehetett a novellákban egy magyar nevű balatoni hajós történeteinel megmaradni? A fölhasznált „tények” egyszerű kifordítása, poétikai célú átnevezése állna a háttérben? Aligha. De ha mégis így lenne, akkor is kérdés maradna a kérdés: miért éppen dalmát–olasz keverékké alakul át, nevében is, a balatoni hajós? Azaz, miért ragaszkodik az író az Amanchich névhez?

A válasz, azt hiszem, egyszerűbb, mint azt az eddigi szakirodalom alapján gondolni lehetne. Maga a figura elsődleges életbeli mintája szolgáltatja a magyarázatot. Őt hívják ugyanis Amanchichnak – Cholnoky csak él a névvel, amit a megismert (egyik) modell fölkínált neki.

2.

A Hét 1906. évi 30. számában az *Innen-onnan* rovatban van egy *Amanchich Antonio* című glossza. A szokásos szerzői jel hiányzik előle, de címe és – főleg – tartalma s nyelve alapján állítható, maga Cholnoky írta. A rövid szöveget (Cholnoky 1906: 507) érdemes teljes egészében idézni: *Különös, hogy ezt a dalmatával vegyes olasz nevet magyar szórendben kell leírunk. De abban kell leírunk, mert Amanchich Antonio a magyar tengeren, a Balatonon csinálja azt, amire a legnagyobb szerelem, a tenger szeretete kényszeríti rá a partszülötteket. Fekete, mokányképű és alacsony ember a termete szerint. A lelke szerint meg igazi hajósvér, aki a sekélységében nagyraháborodó vízre, a Balatonra hozta ide a tornyosodó víznek, a perspektívában hegynek látszó tengernek a stílusát és vele együtt az emberi mindetlegyőzésnek a tengerszokta népben legjobban kifejelett erejét. A minap – négy-öt napja, – napóleoni erejű vihar vonult végig Európa derekán. A barométer, amely azon a napon inkább barom volt, mint méter, deprimálta a Balatonon is a légnyomást és a Tihany alatti szorosból méteres hullámok rohantak át fehértarajú bömbölettel a Nagy-Balatonból a kisebb, Tihany és Kenese között, Füredtől Siófokig az igazi nagy úr nyugalomával fekvő Balaton-medencéig. Ez a vihar hullámtarajával érte a „Baross”-t, de a fehér vízfogóval megfogott egy csónakot is, amely Tihany alul indult és amelyben négy bencés pap ült. Szent Benedek rendje félezer esztendő alatt sok vihart látott, de ezúttal a vihart legelsőbben Amanchich Antonio látta meg. És eligazította a fehér hullámtarajok fölött a Baross oda, ahol a négy nádasbeli kacsázásról hazatérő „high reverend” küszködött a legjobb barátunkkal, aki egyúttal a legjobb ellenségünk is: a vízzel. És a magát nem jogosulatlanul tengernek álmódott Balatonból négy életet, négy értékes életet emelt ki a víz haragjából az összekátrányozott deszka biztos bordái közé. Négy, dióhéjban füg-*

gött élet lett újra biztossá és a Balaton hulláma érezte megint, hogy a tengeridegű ember úr még rajta is. A fekete, alacsony és szélesvállú Amanchich Antonio, minden Balatonjáró-ember kedves ismerőse, olasz hajózást, dalmata vakmerőséget és – magyar bravúrt csinált.

E glosszát figyelmesen elolvastva néhány dolog azonnal nyilvánvaló. Mindenekelőtt: ez a szöveg igazodva a rovat jellegéhez, nem fiktív, hanem referenciális szöveg. Ahogy a rovat minden írása, ez is egy aktuális napi eseményt dolgoz föl, „ír meg”, a történet is, a főlemlegetett nevek is valóságosak tehát. A Baross például, amely kulcsszerepet kap az elbeszélte történetben, itt nem a hajdani miniszter neve, hanem a róla elnevezett balatoni gőzhajóé, amelyet – még Kelén névvel – 1889. július 1-jén bocsátottak vízre, de 1891-ben, a miniszter iránti tiszteletből, átkereszteltek Barossra. A balatoni hajózás történetéből az is tudható róla, hogy ez a hajó egészen 1922-ig üzemben volt. S ami szempontunkból a legérdekesebb: a glosszából kiderül, 1906 nyarán ennek a hajónak a kapitánya Amanchich Antonio volt, aki – mint olvashatjuk – a viharból kimentett négy bencés papot. Sőt, az is kiderül, hogy ez az Amanchich Antonio a maga idejében (s közegében) közismert ember lehetett, hiszen a glossza szerzője „minden Balatonjáró-ember kedves ismerőse”-ként emlegeti.

Megvan tehát az „életrajzi” Amanchich – az, aki nagy valószínűséggel az Amanchich-novellák „névadója” (és egyik mintája) volt.

3.

Mi következik mindebből Cholnoky poétikájára? Mindenekelőtt egy alkotástechnikai felismerés. Cholnoky csakugyan valós személyből indult ki, s a modell néhány attribútumához mindvégig ragaszkodott. Megőrizte például az idegen hangzású, de egzotikus hangulatú vezetéknevet, de a keresztnévet már megváltoztatta, sőt variálta. Ezzel megőrizte, de meg is változtatta modellje legfőbb karakterjegyét: a valóságos személyt fikcionalizálta. Még hozzá meghatározott irányba. Az eredeti keresztnév helyébe illesztett új keresztnév az irodalmi alakmás egzotikusságát fokozza. A Trivulzió is, a Filippó is erős aurával, névhangulattal bíró név, lényegesen karakterizálóbb, mint a szokványosabb Antonio. De megmarad a modell legjelentősebb, mondhatnánk identitásképző szociokulturális sajátossága is. Azaz a valóságos személy etnikai hovatartozása, „kevert” identitása éppúgy megmarad az irodalmi alakmásban, mint foglalkozása: vízhez kötöttsége. A külső, amely az etnicitásnak is lenyomata, sajátos – elrejtő-megőrző – átalakuláson ment keresztül az irodalmi megformálás során. A modell alacsony („mókány”) termetű, a novellában szereplő figura

már ennek ellentéte: magas és sovány. Az etnicitás jegyei azonban itt is, ott is megmaradnak – erre a novellákban szükség volt. Az eredeti Amanchich, tudjuk A Hét *Innen-onnan*jából, „[f]ekete, mokányképű és alacsony ember a termete szerint. A lelke szerint meg igaz hajósvér”, s a „fekete, alacsony és szélesvállú Amanchich Antonio, minden Balatonjáró-ember kedves ismerőse, olasz hajózást, dalmata vakmerőséget és – magyar bravúrt csinált”. Neve „dalmatával egyes olasz név”. A *Trivulzió szeme* című novellában Amanchich már ilyen jellemzést kap: „Ez a barátom egy hórihorgas, fekete és kampósorrú dalmata. Illetve nem is dalmata már, hanem abból a sajátos, sem nem szerencsés, sem nem szerencsétlen vérvegyüleből való, ami az Adria északi sarkában szűrődött össze az olasz és a dél-szláv vérenek a megkeveredéséből és amit szeretnék kvarnéró-kreolnak nevezni el. Mert ebben a keverékfajban nagyon sok kreolság van. A teste a dél-szlávtól kapta a marcialitást, az olasztól a villogó szemet és fekete haját. A lelkében ott van a moriák vadsága, de már csak szilajsággá enyhülve az olasz gyávaságától, a tengerparti nép vállalkozó kedve, egyesülve a hegylakó makacs kitartásával, a szláv elandalodás az olasz üzleti szellem mellett, a lazzaroni semmittevés vágya a kecskepásztor munkabírásával. Ez a faj kontemplatív és mégis cselekvő, megvan benne a kezdésre való nagy tehetség, de hiányzik belőle a siker végérvényes megfogásának a képessége” (Cholnoky 1905: 563). A folytonosság, ami a két jellemzés közt jól megfogható, nyilvánvaló. Az irodalmi alak egy további fontos attribútuma, félszemúsége már az életrajzi Amanchichtól való eltávolítás eszköze – ez azonban, mint a kutatás kiderítette, a másik modell, Kompolthy Tivadar „számlájára” írható. S mint ilyen, poétikailag teljesen kézenfekvő, „természetes” eljárás.

Bármilyen paradox is tehát, azt kell mondanunk, a modell arra kellett Cholnokynak, hogy átvegyen néhány fontos karakterjegyet, de ugyanakkor ebben-abbán el is távolodjon tőle: a valóságos embert elrejtse a fikcióban.

Ami a legfontosabb: a név megőrzése azért volt szükséges, mert az ezzel is jellemezhető kevert etnicitású típus megalkotása és megjelenítése lehetővé teszi az egzotikus, groteszk-különös történetek elbeszélését. (Az érdekesség, tudjuk, Cholnoky számára elsődrendű prózapoétikai követelmény.) A másik – valószínűsített – modellnek, Kompolthy Tivadarnak a neve viszont erősen beszűkítette, egyetlen karakterjegy kiemelésére redukálta volna a figura auráját, s éppen azt a vonatkozást emelte volna ki, amelyet – poétikájának ismeretében állíthatjuk – Cholnoky éppen el akart rejtteni: a magyar nemesi pedigrét. Márpedig, tudjuk, az erős érintettség, amely fölfogásában az irodalmi mű egyik legfontosabb föltétele volt, számára csak, mint rejtve megjelenített összefüggés volt irodalmilag vállalha-

tó. A személyes érintettség és a rejtett, áttételes kifejezés az ő poétikájának egymást föltételező két pillére.

Mindezt színezi, hogy a figura külső megjelenítése (s néhány más vonása is) az Amanchich-novellákban erősen autobiografikus jellegű. Magyarán s értelemszerűen: Cholnoky Viktor saját magát is belevetítette az Amanchich névvel jelzett novelláiba. A szó tulajdonképpeni értelmében tehát a novellák Amanchich Trivulziója és Filippója maga az író.

Irodalom

- Brassai Zoltán 1993: Trivulzió fél szeme. *Vár Ucca tizenhét*, 1. sz. 119–125.
- Cholnoky Viktor 1905: Trivulzió szeme. *A Hét*, augusztus 27.
- Cholnoky Viktor 1906: Amanchich Antonio. *A Hét*, 30. sz. 507.
- Cholnoky László 1917: Cholnoky Viktor. *Nyugat*, 7. sz. 660–678.
- Faragó Erzsébet 1936: *Cholnoky Viktor*. Budapest: A szerző kiadása.
- Sánta Gábor 1993: Cholnoky Viktor Amanchich-novellái. *Vár Ucca tizenhét*, 1. sz. 91–99.
- Vadai István 1993: Ultima manus manum lavat. Cholnoky Viktor Trivulzió-novelláinak szinoptikus kiadásáról. = *Vár Ucca tizenhét*, 1. sz. 100–109.